

ЭСЕРЛАР ПАРТИЯСИ ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН (1901 – 1924 й.)

Бахтиёр САФАРОВ

мустақил тадқиқотчи

ЎзР ФА Тарих институти

Тошкент, Ўзбекистон

BaxtiyorSafarov@mail.ru

Аннотация

Мақолада эсерлар (социалист-революционерлар) партиясининг тал топиши, фаолияти, сиёсий мақсадлари, партиясининг бўлиниши, унинг Туркистон ўлкасидаги фаолияти, аъзолар ўртасидаги зиддиятлар ҳамда партиясининг тугатилиши сабаблари ҳақида тўхтаб ўтилган.

Таянч сўзлар: партия, эсер, большевик, социалист-революционер, максималист, демократия, инқилоб, чекист.

ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРТИИ ЭСЕРОВ (1901 – 1924 г.)

Бахтиёр САФАРОВ

Независимый исследователь

Институт истории АН УзР

Ташкент, Узбекистан

BaxtiyorSafarov@mail.ru

Аннотация

В статье говорится об основании эсеровской партии социал-революционеров, их деятельности, политических целях, о ее разделении, о деятельности партии в Туркестане, внутрипартийных разногласиях, а также о причинах завершения деятельности партии эсеров.

Ключевые слова: партия, эсеры, большевик, социал-революционер, максималист, демократия, революция, чекист.

Россиядаги социалист-революционерлар партиясини аъзолари тарихий манбаларда кўпроқ эсерлар номи билан тилга олинади. Эсерлар партиясини 1901 йил охирида ташкил топди. Улар Россиядаги деҳқонлар манфаатини ифодалаган. Россияда эсерлар партиясини раҳбарлари В.М.Чернов, А.Ф.Керенский, Н.Д.Авксентев, А.Р.Готс, В.М.Земзинов ва бошқалар бўлган. Эсерлар Россиядаги демократик кучларнинг сўл қанотига мансуб бўлиб, Россиядаги турли “народник”лик гуруҳларининг ўзаро бирлашиши таъсирида вужудга келган эди.

Улар 1917 йил февралгача Россия империясида яширин ҳолатда фаолият кўрсатишган. Эсерлар партиясининг марказий нашри "Дела народа" ("Халқ иши") газетасини бўлиб, у 1917 – 1918 йилларда чоп этилган. 1917 йил

февраль инқилобидан кейин эсерлар партиясида 500 000 нафар аъзо бўлиб, улар Россиянинг 63 та губерниясида, ҳаракатдаги қўшинлар сафида фронтда ва флотда иш олиб борган. Эсерлар 1917 йил баҳори – ёзида Россияда меньшевиклар ва кадетлар партиялари билан иттифоқ тузиб, мамлакатда ҳукмрон партиялардан бирига айланганди. Россиядаги эсерлар партияси ичида турли зиддиятлар бўлган. Бу зиддиятлар, хусусан, биринчи рус революцияси (1905 – 1907 й.) ҳамда Биринчи жаҳон уруши (1914 – 1918 й.) даврида кучайиб, партиядан 1906 йили халқ социалистлари ва максималистлар партиялари, 1917 йил ноябрда сўл эсерлар партияси ажралиб чиқди. Сўл эсерлар 1917 йил 25 октябрь (7 ноябрь)да Петроградда ҳокимиятни зўравонлик билан босиб олган большевиклар билан иттифоқ туздилар. Бу пайтда большевиклар ҳам тактик мақсадларини кўзлаб, сўл эсерлар билан ҳокимиятни вақтинчалик бўлишди. Большевиклар қолган эсерларни "ўнг эсерлар" деб атаб, уларни шафқатсиз қатағон қилишга киришди.

Сўл социалист-революционерлар (интернационалистлар) партияси аъзолари тарихий манбаларда сўл эсерлар деб номланади. Биринчи жаҳон уруши йилларида эсерлар партиясининг бир гуруҳ йўлбошчилари бўлган Б.Д.Камков, М.А.Натансон, М.А.Спиридонова ва бошқалар урушга қарши чиқиш, Россия империяси расмий сиёсатига муҳолифатда бўлишган. Февраль инқилобидан кейин улар Москвада 1917 – 1918 йилларда нашр этилган "Земля и воля" ("Ер ва эрк") газетаси атрофида бирлашдилар. Москвада 1917 йил 25 май – 4 июнда бўлиб ўтган эсерлар партиясининг III съездида улар алоҳида дастур билан чиқиб, эсерлар партияси Марказий Комитетининг учта асосий сиёсий қондасига қуйидагича қарши чиқдилар: урушни империалистик хусусиятини эътироф этиш ҳамда зудлик билан урушни тўхтатиш ва Россиянинг жаҳон урушидан чиқиб кетишини тامينлаш; аксилинқилобчи Муваффақ ҳукумат билан эсерлар ҳамкорлигини тўхтатиш; ер ҳақидаги масалани эсерлар дастури асосида "социализация" йўли билан тез ҳал қилиш ҳамда крестианлар (деҳқонлар)га белгиланган нормада ерни

тақсимлаб бериш. Кейинчалик сўл эсерлар кадетлар билан иттифокқа ҳам қарши чиқдилар ва большевикларга яқинлашдилар. В.И.Ленин бошчилигидаги совет ҳукумати ўзининг Тинчлик ва Ер тўғрисидаги дастлабки декретларидаги асосий ғояларни сўл эсерларнинг юқоридаги фикрларидан олган эди.

1917 йил 25 – 27 октябрь (янги ҳисоб билан 7 – 9 ноябрь)да бўлиб ўтган Бутунроссия Советлари II съездида сўл эсерлар большевиклар томонидан таклиф қилинган декретлар учун овоз беришди ҳамда Бутунроссия Марказий Ижроия Қомитаси (ВЦИК) таркибига киришди. 1917 йил 26 ноябрь – 5 декабрь (9 – 18 декабрь)да бўлиб ўтган эсерлар партиясининг IV съездида сўл эсерлар партиядан ўчирилади. Улар 1917 йил 19 – 28 ноябрь (2 – 11 декабрь)да Петроградда бўлган ўзларининг I съездида мустақил сўл эсерлар партиясига асос солишди (1918 йил июлда партия аъзолари миқдори 80 000 кишидан ошиб кетди). Сўл эсерлар партиясининг марказий нашри "Знамя труда" газетаси (1917 – 1918) ҳамда "Знамя" журнали (1919 – 1922) бўлди. Россиядаги сўл эсерлар партияси лидерлари Спиридонова, Камков, Натансон, Мстиславский ва бошқалар ВЦИК Президиуми аъзолигига сайланди (1917 йил ноябрь – 1918 йил март). Улар 1917 йил декабрда РСФСР Халқ Комиссарлари Совети (СНК) таркибига ҳам "портфелсиз министрлар" сифати билан киритилди (А.Колегаев, И.Штейнберг, П.Прошьян, В.Трутовский, В.Алгасов, В.Карелин ва б.). Бироқ сўл эсерлар 1918 йил мартда имзоланган Брест сулҳига қарши чиқиб, большевиклар билан бу масалада қаттиқ тортишиб қолдилар. Сўл эсерлар норозилик билан совет ҳукумати таркибидан чиқиб кетишди². Совет ҳукумати раҳбари ва большевиклар партияси дохийси В.И.Ленинга қилинган суиқасд ҳамда большевикларнинг бошқа сиёсий партияларга нисбатан катағон сиёсати Россиядаги бу икки сиёсий кучларни бир-бирига қарама-қарши қўйди.

1918 йил июлда Москвада кўтарилган сўл эсерлар исёни большевиклар томонидан шафқатсиз равишда бостирилди. Сўл эсерлар партияси раҳбарларидан 13 нафари чекистлар томонидан отиб ташланди. 1918 йил 27 ноябрда олий инқилобий трибунал ҳукми билан исён қатнашчилари бўлган сўл эсерлар Марказий Комитетининг 9 нафар аъзоси Прошиян, Камков, Карелин, Блюмкин, Андреев, Спиридонова, Саблин 1 йил муддатга қамок жазосига ҳукм қилинди. Бироқ ВЦИК Президиумининг 1918 йил 21 ноябрдаги қарори билан "уларнинг инқилоб олидаги хизматларини ҳисобга олиб" амнистия этилди.

Большевикларнинг субутсиз ва маккорона сиёсати, уларнинг халққа қарши қаратилган ишлари сўл эсерларни ҳам улардан ҳафсаласи пир бўлишига олиб келди. Сўл эсерлар партиясининг 1918 йил 2 – 7 октябрда Москвада бўлиб ўтган IV съезди большевиклардан ҳоли "ҳақиқий совет тузуми" ўрнатилишини талаб қилди. Бу ҳолат большевикларни янада қаттиқ ғазаблантирди. Большевикларнинг турли айгоқчилари ва чекистлар сўл эсерлар партиясини ичдан емиришга, партия лидерларини бир-бирига қарши кўйишга ҳаракат қилди. Партиянинг етакчиси Мария Александровна Спиридонова (1884 – 1941) билан Марказий Комитет аъзолари ўртасида 1919 йил ёзида катта келишмовчилик туғдирилди. Бунинг натижасида М.Спиридонова сиёсий кураш майдонини тарк этди. Штейнберг бошчилигидаги Марказий ташкилий бюро совет ҳукумияти билан ҳамкорлик қила бошлади. 1920 йил октябрда совет ҳукумати сўл эсерларнинг кўпчилик қисмига очиқ фаолият кўрсатишга вақтинча рухсат берди. Камков бошчилигидаги озроқ сўл эсерлар яширин фаолиятга ўтиб, Маҳно ва Антонов бошчилигида Украина ва Тамбовда совет ҳукумиятига қарши кўтарилган кўзғолонларда ғоявий раҳнамолар сифатида қатнашдилар. 1921 йилидаги Кронштадт исёнидаги матрослар орасида улар ҳам бўлган. Сўл эсерлар раҳбарлари максималистлар билан биргаликда 1922 йил сентябрда «Сўл эсерлар партияси ва социалист-революционерлар максималистлар

бирлашган иттифоқи»ни туздилар. Бу сиёсий куч Россияда большевиклар томонидан 1923 йилда бутунлай туғатилди.

Туркистон ўлкасида эсерлар партиясининг дастлабки фаолияти XX аср бошларига тўғри келади. Тарихчи М.Г.Маликовнинг ёзишича, Туркистонда эсерлар партиясининг биринчи гуруҳлари 1903 йилда ташкил топган. 1917 йил сентябрда эсерлар партиясидан сўл эсерлар гуруҳи ажралиб чиққан. Туркистондаги сўл эсерлар партияси октябрь тўнтаришидан кейин большевиклар билан ҳамкорлик қилган. Бу ҳолат 1919 йил июлгача давом этади.

Туркистонда эсерлар партиясининг тузилиши Россиянинг марказий губернияларидан бу ерга сургун қилинган сиёсий маҳбуслар билан бевосита боғлиқ ҳисобланади. Народниклик ғоялари билан Россиядаги самодержавиега қарши курашаётган кўплаб инқилобчилар ўша пайтда Туркистон ўлкасига сургун ва бадарға қилинган. 1902 – 1903 йилларда Туркистоннинг йирик шаҳарларида сиёсий маҳбуслар, талабалар ҳамда миллий зиёлилар томонидан яширин равишда турли сиёсий гуруҳлар тузилиб, улар эсерлар партиясига бирлашдилар.

Архив ҳужжатларида келтирилишича, 1904 йили Тошкент ва Самарқандда «Социал демократлар ва социалист-революционерларнинг иттифоқ гуруҳи» ташкил қилинган. 1904 йили сентябрда Ашхобод (ҳозирги Ашхобод) шаҳрида Л.Стабровский эсерлар гуруҳини ташкил қилади. 1905 йили Верный (ҳозирги Олмаота) шаҳрида «Революционер-социалистларнинг Семиречье (Еттисув) гуруҳи тузилди». Гуруҳ таркибига социал-демократлар ва эсерлар киради.

Биринчи рус инқилоби йилларида Туркистонда социал-демократик ғоялар заифлашди, кўпчилик РСДРП сафларини тарк этди. Россия империясининг қатағон сиёсати, хусусан, 1907 йили июнь ойида Тошкентда махсус ташкил этилган Туркистон район муҳофаза бўлими (чор **охранкаси**)² уларни шафқатсиз жазолади. Бироқ бу пайтда Туркистон аҳолисининг асосий

кисми бўлган деҳқонлар манфаатини ҳимоя қилаётган эсерлар партиясининг обрўси ошди.

Эсерлар партиясининг сафларига сургун қилинган сиёсий маҳбуслар ва Туркистонда яшовчи европаликлардан ташқари, улар ичида Россиядан кўчирилган рус мужиклари ҳам кўпчилик бўлган, туб аҳоли вакиллари (ўзбеклар, қозоқлар, тожиклар, туркманлар, қирғизлар) ҳам бор эди.

Тарихий манбалар ва архив ҳужжатларининг гувоҳлик беришича, 1906 йили Тошкент, Қўқон ва Ашхабодда эсерлар партиясининг комитетлари тузилди³. Туркистонга Россия марказидан эсерлар партиясининг Марказий Комитетининг русча нашр этилган газеталари умумий нусхаларда келиб турган.

Туркистондаги эсерлар партиясига қишлоқда яшовчи деҳқонлар билан бир қаторда Россиядан кўчириб келтирилган рус мужиклари, шаҳардаги турли табақаларга мансуб биржуазия вакиллари, ишчилар ва армиядаги солдатлар аъзо бўлиб кирган. XX асрнинг 10 йилларига келганда эсерлар партиясининг аъзолари Туркистондаги энг оммавий сиёсий куч сифатида тарих сахнасига чиқди. Кейинчалик Туркистон, Бухоро ва Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндалари бўлган айрим тараққийпаварлар ва миллий коммунистларнинг кўпчилиги (Саъдуллоҳхўжа Турсунхўжаев, Обиджон Маҳмудов, Усмон Хўжа, Отаулло Хўжаев, Пўлат Солиев, Абдулқодир Мухитдинов, Назир Тўрақулов, Низомиддин Хўжаев ва б.) ҳам дастлаб эсерлар ёки сўл эсерлар партиясининг аъзолари бўлган эди.

Бироқ, 1911 йили Россия империясининг Туркистон ўлкаси генерал-губернаторлик маҳкамаси ҳамда охрнка сиёсий идораси Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Янги Марғилон, Ашхабод ва бошқа шаҳарлардаги эсерлар партиясининг аъзоларига қучли зарба беради¹. Туркистон эсерлари Биринчи жаҳон уруши даврида рус империясининг маъмурияти томонидан яна қатағон қилинади.

Февраль инқилоби ғалабаси натижасида Туркистонда ҳам эсерлар партиясининг фаолиятида янги босқич бошланади. Эсерларнинг Туркистон

шаҳарларидаги таъсири Россиянинг илғор районларидагига қараганда анча кучли бўлди. Улар 1917 йил майда Тошкентда ўз сўзларини ўтказиб, ўлка органларини туздилар. Эсерлар Туркистондаги Ишчи ва солдат депутатлари советлари ҳамда Дехқон депутатлари советларида ҳам кўпчилиликни ташкил этдилар ва ўлкадаги Муваққат ҳукумат органлари сиёсатини қўллаб-қувватладилар.

1917 йил ёзида Туркистон эсерлари сафида 5000 кишидан кўпроқ азоб бўлиб, улар минтақадаги энг обрўли ва нуфוזи катта сиёсий куч бўлган. Бу пайтда Россиянинг марказий шаҳарларида нисбатан Туркистон шаҳарларида эсерлар аҳоли ўртасида кучли мавқега эга бўлган. Тошкентда социалист-революционерлар партиясининг махсус типолитографияси фаолият кўрсатган. Масалан, 1917 йил августда ушбу типографияда Россиядаги Турк федералистлар партиясининг программаси ўзбек ва рус тилларида нашр қилинган.

Хуллас, Туркистонда эсерлар 1917 йил март – сентябрь ойлари давомида Тошкент шаҳри ҳамда бошқа йирик шаҳарлардаги Советлар таркибида меньшевиклар билан биргаликда кўпчилиликни ташкил қилган. Эсерлар партияси таркибидан сўл эсерларнинг расмий равишда ажралиши ҳам Россия марказий шаҳарлари Петроград ва Москвага қараганда Туркистоннинг ўша пайтдаги сиёсий ва иқтисодий маркази Тошкентда анча ерда юз берган.

Туркистон ўлкасида эсерлар партиясининг бўлиниши 1917 йил 10 сентябрь куни тўғри келади. Тарихий адабиётларда кўрсатилганидек, шу куни партиянинг Тошкент бўлими йиғилишида И.И.Черневский бошчилигидаги сўл эсерлар ўзларини ўнг эсерлардан ажралиб чиққанликларини эълон қилишди. Туркистонда ҳам сўл эсерлар тобора большевикларга яқинлаша бошлади. Ўнг эсерлар таркибида юқори мансабдаги амалдорлар ва зобитлар, буржуазия вакиллари қолишди.

1917 йил сентябрь ойидан бошлаб меньшевикларда ҳам, эсерларда ҳам сўл қанот тобора аниқроқ ажралиб чиқади: булар илгари майда буржуазия мафкураси таъсирига тушиб қолган ишчиларининг бир қисмидан,

шаҳар ва қишлоқ ярим пролетарларидан ҳамда инқилобий-демократик интеллигенция вакилларида иборат меньшевик-интернационалистлар, сўл эсерлар, максималистлар эди. 1917 йил сентябрда Туркистонда сўл эсерлар аслини олганда мустақил сиёсий партия бўлиб ажралиб чиқдилар. Бу партия буржуазия билан коалиция тузишга қарши бўлиб, дарҳол катта ерли деҳқон эгаллигини тугатишни ёқлаб чиқади. Тошкентда 1917 йил 1 ноябрда ҳокимиятни большевиклар зўравонлик билан босиб олишди. Бироқ уларнинг минтақада нуфузи бу пайтда заиф бўлиб, дастлабки совет ҳукумати таркибига большевиклардан ташқари сўл эсерлар ва меньшевиклар ҳам киришган. 1917 йил 15 – 22 ноябрда Тошкентда бўлган Ишчи, солдат ва деҳқон депутатларининг III ўлка съездида ҳокимият масаласида қизгин мунозаралар бўлди. Большевиклар билан сўл эсерлар ортасидаги келишувга мувофиқ ҳукумат таркибидаги 8 ўрин сўл эсерлар ва 7 ўрин большевиклар билан максималистларга берилди. Совет Россияси (РСФСР)дан фарқли равишда Туркистондаги дастлабки совет ҳукуматида большевикларга нисбатан сўл эсерлар кўпчиликти ташкил қилди. Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети (ХКС) раиси сайланди. Бироқ Туркистон ўлкасидаги дастлабки совет ҳукумати таркибига маҳаллий аҳолидан биронта ҳам вакил киртилмади.

«Туркестанские ведомости» газетасида ёзилишича, Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети таркибига қуйидаги 15 киши киртилган: Ф.И.Колесов – ХКС раиси ҳамда темир йўллар, почта ва телеграф халқ комиссари; В.В.Залесский – ХКСнинг иккинчи раиси ҳамда ташқи ишлар ва армия халқ комиссари; П.В.Чегодаев – котиб; Э.Д.Перфилев ва Сташков – иккита ҳарбий халқ комиссарлари; П.Г.Полторатский – меҳнат халқ комиссари; Пермезский – маориф халқ комиссари; Ф.С.Баранкин – соғлиқни сақлаш халқ комиссари; Домогатский – ер ишлари халқ комиссари; Котельников – молия ва иккинчи озиқ-овқат халқ комиссари; Л.Д.Шевцов – сувдан фойдаланиш халқ комиссари; А.А.Казаков — озиқ-овқат халқ комиссари; В.Э.Агалов – фуқаролик қисмлари ва маъмурият халқ комиссари;

В.С.Ляпин – савдо ва саноат халқ комиссари; К.Я.Успенский – махсус топшириқлар бўйича халқ комиссари.

Тарихчи П.П.Никишовнинг ёзишича, бу «халқ комиссарлари»дан Залесский, Чегодаев, Перфильев ва Сташков, Пермезский, Баранкин, Домогатский, Успенский, Котельников, Шевцов сўл эсерлар ҳамда меньшевик-интернационалистлар партиясининг аъзолари бўлишган.

Хуллас, Туркистон ўлкасидаги сўл эсерлар совет ҳокимиятининг дастлабки даврида – 1917 йил ноябридан то 1919 йил баҳоригача большевиклар билан ҳамкорлик қилишган. Уларнинг ҳамкорлиги жуда қисқа вақт давом этиб, пировардида, большевиклар ўзларининг «иттифоқчилари» бўлган сўл эсерларни сиёсий ҳокимият учун курашда янчиб ташлади. Туркистонда сўл эсерлар билан большевиклар ўртасидаги 15 ойлик «ўзаро ҳамкорлик ва иттифоқ» келгуси алоҳида тадқиқот мавзуи ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдуллоев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917 – 1918 годы. 1-е издание. – Ташкент: Adabiyot uchqunlari, 2016. – 284 с.
2. Гусев К.В., Полушкина В.А. Стратегия и тактика большевиков в отношении непролетарских партий. – Москва: Политиздат, 1983.
3. Маликов М.Г. Крах партии левых эсеров Туркестана: автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 1967.
4. Никишов П.П. Из истории краха левых эсеров в Туркестане. – Фрунзе: Кыргызстан, 1965.
5. Пакунова.Т.А. Партия левых социалистов-революционеров (интернационалистов): идеология, организация, тактика (ноябрь 1917 – 1923 гг.): автореф. дисс... канд. ист. наук. – Москва, 1998. – 26 с.
6. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917 – 1924 й.). – Тошкент: Университет, 2002.
7. Rajabov Q. Turkiston Muhtoriyati tarixi. – Toshkent: Fan, 2023.
8. Совет; Советлар // Ўзбек совет энциклопедияси. Том 10. – Тошкент: Ўзбек совет энциклопедияси, 1978.

9. O'zbekiston Milliy arxivi, I-1-fond, 31-ro'yhat, 400-ish, 48-varaq.
10. O'zbekiston Milliy arxivi, I-461-fond (Turkiston rayoniy oxrana bo'limi), 1-ro'yhat, 1-ish, 1-5-varaqlar.
11. O'zbekiston Milliy arxivi, I-128-fond, 1-ro'yhat, 1183-ish, 1-4-varaqlar; I-1-fond, 31-ro'yhat, 395-ish, 42-varaq.
12. O'zbekiston Milliy arxivi, I-133-fond, 1-ro'yhat, 254-ish, 1-80-varaqlar.
13. O'zbekiston Milliy arxivi, I-461-fond, 1-ro'yhat, 981-ish, 141-153-varaqlar.
14. Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1969.